

10. Harc, tisztítás, elválasztás

A Sötétség erőivel vívott hősi harcot az emberi képzelet mindig szimpátiával kíséri. A hőssel való azonosulás akkor is fennáll, amikor a hős megszegi a társadalmi rendet, a tilalmakat, mert a végrehajtott jeles tettek mindig súlyosabban esnek latba, mint a sors parancsának való engedelmeskedés.¹ Ez történik például Prométheusz közismert mítoszában is.

A. A harcoló Hős és fegyverei

a) Egy archaikus képzet szerint az ellentétes erők brutális összezapásának kozmikus teremtő ereje van. A mitikus küzdelem célja nemcsak **a Káosz legyőzése**, hanem **a világrend** megerősödött formában való **helyreállítása** is. A farsangi játékokban a Kozmosz és az élet teremtő erői állnak harcban a Sötétség erőivel, és a kaotikus küzdelemből végül a rend étosza kerül ki győztesen. A vadászatban vagy a vadászatot imitáló mimetikus játékokban a kultúrhős és serege mindig legyőzi a káosz erőit, helyreállítva a világ rendjét. Ezért a vadászás, a szörnyek legyőzése az uralkodó kötelessége. Gyakori mitikus képzet az is, hogy a győztes harc által nemcsak a világ, hanem maga a hős is többleterőre tesz szert. Például a sportjátékok előtt imitált harcnak mágikus ereje van (pl. ökölvívók esetében).²

b) A hősök sokszor születnek istenek és emberek házasságából, máskor természetfeletti erejű emberek vagy bukott istenek utódai, ami rendkívüli képességeiket is megmagyarázza. A hős származása tehát gyakran utal arra, hogy alakja **az égi és földi erők egyesülését szimbolizálja**. Emiatt a hős voltaképpen legyőzhetetlen, ha mégis legyőzik, akkor bukását véletlen balszerencse (pl. lova megbotlása) vagy ármánykodás, árulás okozza. Mivel az Éggel tart kapcsolatot, a hős attribútumaiként gyakran jelennek meg a Nap-szimbólumok, hiszen maga a Nap is a Sötétség fölött győzedelmeskedő erő.

Ugyancsak a Hős égihez tartozásának következménye a **transzcendens tudás** birtoklása. A Hős mindig intelligens, sokszor jós, próféta is (pl. saját halálát is megjósolhatja).

A különböző mítoszokban – így az ősi magyar magyar samanisztikus világképben is – gyakran találkozunk a **kiválasztottság (elhívás)** motívumával, aminek jelentése a Hős által folytatott küzdelem isteni legitimitása.

c) A mitikus hősök sajátos típusa **a kultúrhős** (kultúrhérosz), aki **közösségi célok**at, eszményeket, társadalmi normákat védelmez, törvényeket alkot. Ilyen közismert kultúrhős például a mitikus kovács Héphaisztosz, a tüzet megszerző Prométheusz, a szörnyeket legyőző Perszeusz és Thészeusz, a csodaszampót elrabló és kozmogonikus tetteket végrehajtó Väinämöinen, az Uruk városát építő és védelmező Gilgames, az Istentől kapott törvényeket érvényesítő Mózes stb.

A hős sorsa eválaszthatatlan annak a közösségnek a sorsától, amelyet képvisel. A király mindig hős, katona is, és még akkor is kötelessége jelen lenni az ellenséggel vívott harcban, ha maga nem is harcol, ugyanis benne testesül meg az ország sorsát eldöntő égi isteni erő és akarat. Ezért követelték 1526-ban a magyar főrendek, hogy II. Lajos magyar király személyesen vegyen részt a mohácsi csatában. (Mint tudjuk, a király halála a csatavesztés után a magyar királyság széteséséhez vezetett, hiszen a király személye az ország egységét szimbolizálta.) Bill Clinton amerikai elnök, az Irak elleni légitámadások megindításakor katonai egyenruhában jelent meg, ezzel fejezve ki közösségvállalását a „hadba szállt” néppel stb.

¹ Durand G. 1977. 196.

² Chevalier J.–Gheerbrant A. 1995. II. 253.

d) A szakrális célokat, eszményeket követő hősök *férfitársaságok*ba tömörülnek. Ilyen harcos testületeknek foghatjuk fel például a keresztény lovagrendeket, az indogermán epikus énekek „farkas-” és „medveembereit”, a közép-afrikai „párducembereket”, Bismarck Németországának harcos rituálékat végző egyetemista köreit stb. A testületek, rendek fegyvereiben az erő szublimálódik. A testületek tagjai mindenekelőtt harcosok, aki a társadalom többi tagjainál szélesebb körű jogokkal – mindenekelőtt szexuális természetű jogokkal – rendelkeznek, magatartásukat ugyanakkor az aszkétizmus jellemzi. Komoly beavató rítusoknak vetik alá őket, amelyeket a hősi jeles tettek liturgikus megfelelőiként lehet értelmezni.³ Az általuk vívott harc mindig valamilyen transzcendens eszme jegyében történik.

A valamely eszmei cél érdekében létrejött férfiszövetségek, férfitársaságok, harci rendek (német: „Männerbrund”) működéséhez hasonló azoknak a **legénytársaságok**nak a működése is, amelyek egy-egy kalendarisztikus népszokás megszervezése és lebonyolítása érdekében jönnek létre. Az illető népszokásnak mindig van egy olyan eszmei tartalma, üzenete, ami a szokás megszervezését metafizikai szinten is indokolja, és a benne való részvételt erkölcsi kötelességgé vagy legalábbis legitimmé teszi. Erdélyi román vidékeken ilyen legényszervezetek alakultak például a karácsonyi kolindálás népszokás keretében játszott maszkos alakoskodás⁴, az ún. „turkázás”, „turkajáték” stb. lebonyolítására. Ezeket a szervezeteket a titkosság, a katonai jellegű belső szervezkedés, ősi mágikus rituális aktusok egyidejű és csoportos végrehajtása, állatnak való maszkírozás és szent állatokká való átlényegülés jellemezte.⁵

Hasonló jellegű és célú ad hoc szerveződésű testületekkel a magyar folklórban is találkozhatunk. A Székelyföld katolikus vidékein ilyen társaságokat hoznak létre nagyhét utolsó három napján szokásos „jézusörzést” vagy „szentsírörzést” eljátszó legények is. A csíki és gyergyói „jézusörző katonák” szervezeti rituáléjának a következő általános jellegzetességei vannak: elkülönülés a közösségtől, fegyverviselés és harcos szertartások gyakorlása (pl. látványos felvonulás, őrségváltás stb.), a népszokásban való részvétel avatóritus jellege (a frissen leszerelt „katonakiszolgáltak” vesznek részt benne), aszketikus jellegű magatartás (gyónás és áldozás, némán és mozdulatlanul végzett őrszolgálat), többletjogok gyakorlása (a templomi szertartások alatt saját „katonai” törvényeiknek megfelelően viselkedhetnek, ők ministrálnak a húsvétvasárnapi nagymisén, ők az ünnepet lezáró húsvéti bál szervezői) stb.

A Hős beavatási rítusai

A Hős és a Hős beavatásának fogalmát – amennyiben a hősi tett szimbolikus lényegét kívánjuk megérteni – célszerű tágan értelmezni. Hősi aktusnak kell felfogni minden olyan törekvést, rítust, amely egy spirituális szempontból magasabb rangú létállapot elérését célozza. Tágabb értelemben hősnek kell tekinteni nemcsak a fegyverrel harcoló hőst, hanem azokat a neofitákat is, akik a tökéletesség felé törekedve, beavatási rítusokon esnek át (ilyenek például az összeházasodó felek, a szerzetesrendekbe belépő klerikusok, az érettségi vizsgán helytálló diákok stb.). Mindkét esetben spirituális harcról, felemelkedésről, egy átmeneti krízisállapot sikeres meghaladásáról van szó.

A hősnek az első győzelmet önmaga felett kell aratnia, hőssé csak az lehet, aki kiállta a „próbát”. Ez mutatkozik meg például a sámánavatás szertartásában, a meshős elé állított feladatok teljesítésében, a harcos szervezetekbe való belépés avatórituáléiban. A lakodalmi népszokások legtöbb szokáseleme az ifjú pár szimbolikus megdicsőítését célozza: voltaképpen a násznép „harcos menete” és „harcos közössége” segít a próbák elé állított hős párnak abban, hogy az elébük állított akadályokat – pl. menyasszonyöltöztetés és -kikérés,

³ Durand G. 1977. 201.

⁴ A Bartók Béla által is felhasznált kolindaszöveg előadását kísérő maszkos dramatikus játék szimbolizmusát Tallián Tibor elemezte a *Cantata profana – az átmenet mítosza* című könyvében. Lásd: Tallián T. 1983.

⁵ Tallián T. 1983. 116–121.

álmenyasszony felismerése, feladványok megfejtése, az elkötött út felszabadítása, a menyasszonylopás megakadályozása stb. – legyőzzék, és a szent kezdet idején aratott, a jövőre nézve determinatív erejű győzelem révén a boldog házasságot maguknak biztosítják.

A beavatási (átmeneti) rítusok általános **jelentése** tehát az ember természeti állapotának megszüntetése, **beavatás a szakrális kultúrába**. Az archaikus társadalmakban ugyanis a kultúra isteni eredetű, nem emberi termék. A beavatási szertartás visszaállítja a kapcsolatot az egyedüli isteni valósággal, általa részt nyerünk a teremtő energiákból.⁶ A beavatás ugyanakkor több mint egyszerű „megkeresztelés”: szerződés és varázslat is, amelynek szertartása során gyakran kerül sor egy-egy vallás liturgikus szent drámáinak megismétléseire.⁷ Ezek a vallás lényegéhez tartozó szertartások metafizikai távlatot, mélységet adnak az avatás rítusainak, és visszafordíthatatlanná teszik az aktust.

Mircea Eliade a beavatási rítusok következő **típusait** különíti el:⁸

1. A **felnőtté válás** közösségi rítusai nemtől függetlenek, mindenkire kötelezően érvényesek.

2. A **títkos társaságok**ba való belépés rítusai egy nem számára fenntartottak. Főleg férfítársaságok rítusairól van szó, de vannak nőiek is. Ezek a társaságok lehetnek állandóak (pl. szabadkőművesek, szerzetesrendek) vagy efemer (pl. a rituális játékok szereplőinek közösségei) jellegűek.

3. A **gyógyító specialisták** (pl. pap-király, sámán, javasember stb.) beavató rítusai, amelyeknek során a jelölt intenzív vallásos tapasztalatra és az átlagosnál nagyobb mágikus erőre tesz szert. Az elnyert erő lehet akaratlagosan megszerzett vagy elhívás útján megkapott.

A beavatási szertartás kötelező eleme **a jelölt bántalmazása, kínzása**, aminek kettős értelme van: 1. megtörténik a neofita alkalmasságának bizonyítása; 2. megvalósul a démonok, a rossz, a halál időleges győzelme (beavatási halál), amit a hősnek sikerül visszafordítania, és végül mindig megdicsőülve kerül ki a küzdelemből. Az egyiptomi mitológiában Szét 14 darabra szaggatja a meggyilkolt Ozirisz termékenységisten testét (ez a szám megfelel a fogyó Hold napjai számának), de Ízisz végtelen türelemmel összeszedi a testrészeket, majd az újraösszeállított testet meghinti bűvös életvízzel, aminek nyomán Ozirisz feléled, de csak annyi időre, hogy fiat nemz Ízisszel (Horusz), majd végleg a holtak országába vonul. Krisztus beavatási halála, harmadnapra való feltámadása, majd a holtak országába való alászállás („alászállt a poklokra”) utáni mennybementele hasonló Ozirisz történetéhez. A görög-római mitológiában Dionüszosz (Bacchus) és Orfeusz olyan hősök, akiket szenvedéseik során megcsonkítottak, összevágtak, megjárták az alvilágot, és mindezek után elfoglalták örök helyüket az égben.

A beavatási rítusok alapvetően **áldozati jellegűek**, ugyanis az önként vállalt szenvedés, feláldozott élet, testrész árán mindig egy állandóbb értékre, az öröklét valamiféle zálogára lehet szert tenni. Például a mitikus hős testi megcsonkításának eredménye gyakran valamiféle termékenységvarázslás, növényként való továbbélés, megváltás stb. A flagellálás is ebben a képzetkörben értelmezhető, ennek a rítusnak is alapvetően áldozati jellege van.

A kard mint a fegyver archetípusa

A harcoló hős mindig felfegyverzett. A **fémről készült** kard a fegyver archetípusa, ami mindenekelőtt a célirányos **akarat** szimbóluma.⁹ A fegyverzetnek nagyon agresszív polemikus jelentése van: a fegyver egyszerre **erő és tisztaságjelkép**. A kardra az „Igazság” szót szokták vésni, mert a hős vele vívott harca mindig jó ügyet szolgál, a kardnak **igazságosztó** jellege van. A fémeszközök, ideértve a fegyvereket is, egyszersmind **fallikus**

⁶ Eliade M. 1999. 13–14.

⁷ Durand G. 1977. 380–382.

⁸ Eliade M. 1999. 16.

⁹ Durand G. 1977. 203–204.

jelképek is, de az igazságosztó jelleg hangsúlyosabb bennük, a szexualitásra, a nemzésre való utalás legfeljebb megerősíti az Erő képzetét.¹⁰

A vágó, fényes kard **a szörny legyőzésére** szolgál. A kard az az archetípus, amely felé minden fegyver mély jelképisége törekszik, ami tartalmazza **a tisztítás és az elválasztás** (jó–rossz, tiszta–tisztátalan stb.) képzetét is.¹¹ Ezért minden mitológiában tipikus a karddal harcoló hős.

A fényes fémkarddal vívott harc **intellektuális jelleget** kap, mert magának a fegyvernek a szimbolizmusa is spirituális jellegű. A harcoló hős prototípusa a ragyogó Apollón, vagy a bölcsesség és a háború istennőjeként tisztelt Pallasz Athéné (római Minerva). Az igazi hős harca eszmei jellegű, melynek célja a Gonosz legyőzése, az életerő megszerzése stb.

A hős fegyverei gyakran fémötvözetek (például Agamemnón király teljes fegyverzete arany és ezüst ötvözete), ami gazdag jelképiséget tesz lehetővé, ugyanis minden fémnek megvan a maga szimbolizmusa. A fegyver magát a hős **személyiségét jelképezi**, a fegyverek cseréje ezért lehet a görögöknél a barátság szimbóluma. (Az Iliászban több ilyen történet fordul elő.) Amikor Szent Pál apostol az efezusiakhoz írt levelében egy metaforasorral leírja az igazi keresztények lelki fegyverzetét, egyszersmind jellemzi is keresztényi lelkületű hőseit, ezért az általa használt allegorikus szimbolika azóta is folyamatosan jelen van a vallásos művészetben: „*Öltsétek fel Isten fegyverzetét, hogy helyt tudjatok állni az ördög cselvetéseivel szemben. Nem a vér s a test ellen kell viaskodnunk, hanem a fejedelemségek és hatalmasságok, e sötét világ kormányzói és az égi magasságok gonosz szellemei ellen. Öltsétek föl tehát Isten teljes fegyverzetét. Csak így tudtok ellenállni a gonosz napon és így tudtok mindent leküzdve helytállni. Álljatok ki tehát: derekatokra csatoljátok a tisztesség övét, öltsétek magatokra az igazság páncélját, lábatokra húzzátok a békesség evangéliumának hirdetésére a készség saruját. Mindehhez fogjátok a hit pajzsát, amellyel elháríthatjátok a gonosz minden tüzes nyilát. Vegyétek fel az üdvösség sisakját és markoljátok meg a lélek kardját, ami Isten igéje.*”¹²

A harcoló hős archetípusát a kereszténység is átörökítette. Mihály, Ráfáel és Gábor arkangyalok így lettek a mennyei (had)seregek vezérei. Szent Mihály, aki legyőzi a sárkányt és uralkodik, Apollónhoz hasonlít; Szent György Perszeusz utóda, hiszen megment egy szüzet, akit a város kútjából kijáró sárkány el akar nyelni.¹³ A keresztény hősök itt említett prototípusait számos „helyettesítő” sokszorozza meg. A középkorban és még a barokkban is minden egyházmegye, sőt plébánia szeretett volna magának patrónusul egy **harcos szentet**, akit „mozgósítani” lehet a Sárkánnyal, a démonokkal, és az egyházi közösséget fenyegető ellenséggel szemben. Így terjedt el Nyugat-Európában Szent Dónát (ókeresztény vértanú püspök, talán katona), Poitiers-i Szent Hiláriusz (az ariánus eretnekséggel harcoló 4. századi galliai püspök), Tours-i Szent Márton (316/317–397, tours-i püspök, katonaszent) és más harcosszentek kultusza. Magyarországon rendkívül nagyszámú középkori patrocíniuma van Szent Mihály arkangyalnak (pl. ő a gyulafehérvári székhelyű erdélyi egyházmegye védőszentje is) és a magyar **harcos szent királyok**nak (Szent István, Szent László).

A démonokkal csatázó harcosszentekről szóló keresztény tanítás a népi képzeletet is megmozgatta. Egy gyimesi ráolvasó imádság, amely a boszorkányok által elvitt tehéntej visszavarázslására szolgál, valóságos csatajelenetet ábrázol: „*Elindul a Boldogságos Szűzmária a Jordán vize mellett. / Szembe találá a kantéros (kantáros) boszorkányokat, / kérdi: hova mentek ti kantéros boszorkányok? / Menyünk fekete földnek színire, / hol Bimbó, Lizi tejit, maráját (zsírját) elvenni, / eszit elferdíteni, / szemeit elhomályosítani, / füleit megsüketíteni, / veséit összerombolni, / az összes szaporodását megsemmisíteni elmenyek! /*

¹⁰ Uo. 197–199.

¹¹ Durand G. 1977. 202–203.

¹² Ef 6,10–17.

¹³ Bálint S. 1977. I. 293–295.

A Boldogságos Szűzmária megkéri az ő áldott szent fiát, / adjon segítséget. / Elmenyen az Úrjézus Krisztus, / elküldi a szenteket. / Jeruzsálem hegyein leszállának, / Szent György, Márton, Illés próféta, / Szent Mihály arkangyal / arany láncokkal a gonosz boszorkányokra rearohannak, / a láncokkal megkötözik, / a fegyverekkel esszelövődözik, / a kardokkal esszevágják, / a Jordán vizibe vetik. / Csúfabbul fognak járni, / mind aki nagy interesre (kamatra) / adja ki a szegényeknek a pénzt!”¹⁴ (Gyimes) Az északi csángó Balusesten egy öregasszony, a környék mágikus úton gyógyító specialistája, a betegségdémonokat egy hosszú, hegyes bottal támadta meg, miközben magyar és román ráolvasásokat mondott. A gyógyító ráolvasásokat kísérő rítusokban alkalmazott kés, sarló stb. a fémfegyver kicsinyített másai, a kard szimbolikus megfelelői.

A fegyverek égi, megszentelt volta gyakran a sikeres harc feltétele. Közismert hiedelem ugyanis, hogy a boszorkányokat, ördögösöket nem fogja a közönséges fegyver. A boszorkányt, a csordásfarkast stb. csak szentelt golyóval, olvasószemmel vagy kenyérmorzzával, esetleg szentelt ostyával lehet lelőni.¹⁵

A népmesék karddal felfegyverzett hősei mágikus úton szerzett csodás fegyverekkel, varázseszközökkel győzik le a szörnyet, távolítják el és semmisítik meg a varázst, szabadítják meg a királykisasszonyt. Ez a hőstípus örök életűnek tűnik, a mai populáris kultúra legkülönbözőbb műfajaiban is találkozunk vele. A modern mítoszok kutatói észrevették, hogy a detektívregények és a bűnügyi filmek tartalmazzák az európai folklór legfontosabb sztereotípusait, például a fő cselekményszál rendszerint a detektív és a gyilkos párharcának története. „Don Quijote nem megy ki divatból soha, mert az emberi lélek legmélyében gyökerezik, Sherlock Holmes Szent György egyenes ági leszármazottja, Maigret felügyelő pedig Szent Hilarius örököse” – írja Gilbert Durand.¹⁶

B. A vadászó hős, uralkodó

A vadászat szimbolizmusa folyamatosan foglalkoztatta a 20. századi mítoszkutatókat, különösen a pszichoanalitikusokat. A tudattalan komplexusait elemző S. Freud „az apa legyőzését” látta benne, C. G. Jung pedig a „férfiasság erejének” egyik fontos manifesztációját, aminek a Kegyetlen Nő ellenében kell érvényt szerezni. G. Durand szerint is az erő maskulin jellege, a nőtől való tüntető elkülönülés hangsúlyozódik a vadászatban, ami mindig jeles tett, bravúr, kultúrhős küzdelme a sötétség állata fölött. A vadászat célja a vadásztrófea meghódítása, ami ugyancsak egyfajta intellektuális szimbólum, az absztraktizációs képesség első kulturális megnyilvánulása. A vadászat tehát olyan mágikus tett, aminek magasabb eszmei jelentése is van, ezért a mágikus szavak, rítusok és racionális nyelv együttes használata figyelhető meg benne.¹⁷

A vadászó uralkodó (pl. Nimród, Hunor és Magor) a közösséget fenyegető állapot legyőzésével demonstrálja a hatalmát.

A vadászat ugyanakkor **beavatási szertartás** is, a harcosok közösségéhez való tartozás szimbóluma. A székelyföldi vadásztársulatokban ma is szokásban van, hogy amikor a társulat új tagjának először sikerül nagyobb vadat ejtenie, az új vadászt avatószertertársnak vetik alá, ami által teljes jogú taggá válik. A szertartás kezdetén a rangidős vadászmester az elejtett vad vérébe mártott zöld ágat, „töretet” nyújt át ünnepélyesen az avatandónak, amit az a kalapjára tűz, majd az elejtett vadon keresztbe fekvé aláveti magát az avatásnak. A vadászmester előbb köszöntő beszédet tart, figyelmezteti a vadászetika és a társulat törvényeire, jókívánásokkal látja el, és végül egy frissen vágott mogyorófavesszővel megvesszőzi, miközben ezt mondja:

¹⁴ Saját gyűjtés, 1980.

¹⁵ Városi Ágnes: Olvasószemmel lövik le az ullant. A boszorkány elpusztítási módja a fertőendrédi néphitben. *Korunk* XVI. 2005. 5. 58.

¹⁶ Durand G. 1977. 202.

¹⁷ Durand G. 1977. 176–177.

„Felavatlak szent Hubertusz nevében!” A vesszőzést ezután a társulat minden tagja megismétli. Az avatás szertartása a vadászházban áldomásívással, közös evéssel végződik az új tag költségére.

C. A zúzódást okozó fegyverek

A fémből készült fegyverek – különösen ha vas és arany örvözei – tiszták, szakrálisak, és a győztes hős attribútumai. Ettől a jelképiségtől alapvetően különbözik a zúzódást okozó fegyverek szimbolizmusa. Utóbbiak *tisztátalanok, szennyezettek*, a velük vívott *harc bűnös lehet*, vagy esetleg *a sikertelenség esélyét* is tartalmazza.¹⁸

A bunkó, a buzogány, a kő stb. az állatiasság szimbólumai is lehetnek. Például Kréta szigetén Ariadné királylány beleszeret Thészeuszba, és azzal a feltétellel, hogy majd feleségül veszi, átadja neki apja éles kardját és egy gombolyag fonalat, hogy a Minótauroszt megölése után megtalálja a labirintusból kivezető utat. Egyes mítoszváltozatokban azonban Thészeusz nem a kapott karddal, hanem bőrbuzogánnyal (esetleg pusztával) öli meg a Minótauroszt, és a tisztátalan harci eszköz használatával elárulja hősi küldetését, amiért rosszul végzi ő is, végül az alvilági sziklákhöz szegeznek.¹⁹

D. A kötöző Hős

Vannak olyan mítoszkutatók (például Georges Dumézil), akik a mítoszok láncával, kötéllal stb. kötöző hősét szembeállítják a fegyverforgató hőssel. Mircea Eliade abból kiindulva, hogy mind a kötözés, mind az eloldozás egy felsőbb hatalmasságot feltételez, ezt a szimbolizmust a félelmetes, gúzsba kötő istenségekhez kapcsolja.²⁰ Gilbert Durand úgy látja, hogy fejlődés figyelhető meg a mágikus kötöző hőstől a zúzó és vágó fegyvert használó hős felé.²¹

A kötözés szimbolikus jelentése *a Rossz eufemizálása*. A démonokat nem ölik meg, hanem elfogják, ami által a Szörny „módosíthatóvá”, sőt olykor az ember számára hasznossá válik. G. Durand szellemesen jegyzi meg, hogy még a Sátánról is lehet venni a bilincset, hogy az isteni igazságszolgáltatás szolgálatába álljon, azonban a megkötözés, a megláncolás csak időleges büntetés, ezért a megkötözés olyan kompromisszum, ami bár előfordul a keresztény legendákban (pl. Szent Márton derékövével kapcsolatosan), de alapvetően nem lehet keresztényi jellegű, ugyanis a tiszta, példás keresztény hős nem megkötözi, hanem felmetszi a Sárkányt.²²

A megkötözés példáival a magyar hősmesékben (pl. *Fehérlófia*, *Hajnalkötöző királyfi*, *Égiteszszabadító* stb. típusok) is gyakran találkozunk, amelyekben a hősök a megkötözés által a múltó Időt szimbolizáló megszemélyesített napszakokat (Hajnal, Éjfél stb.) és démoni személyeket (boszorkány, Bakarasz emberke stb.) tesznek ártalmatlanná. A győzelem azonban mindig időleges, a démonok végül mindig elszabadulnak, és a napszakok megkötözése is csak addig tart, amíg a Hős teljesíti az előtte álló feladatot (pl. elhozza a varázseszközt, feloldja a varázslatot stb.).

E. A vas mágikus ereje

A mítoszokban szerte a világon él a vas égi eredetének eszméje. Ez a képzet talán onnan származik, hogy vaskészítéshez sokszor meteoritokat dolgoztak fel.²³ A fém egyéb pozitív tulajdonságai mellett az égi eredet tudata kétségkívül hozzájárulhatott ahhoz, hogy a mitikus tudat a vasat és a vasból készült tárgyakat (a magyar folklórban: kard, kés, lánc, szög,

¹⁸ Durand G. 1977. 202–203.

¹⁹ Graves G. 1981. I. 499.; Durand G. 1977. 202.

²⁰ Eliade M. 1997. 117–160.

²¹ Durand G. 1977. 204–207.

²² Uo. 206.

²³ Uo. 202–203.

vasbocskor, vasruha stb.) *mágikus erővel* ruházza fel. Íme néhány közismert proverbium, metaforikus nyelvi kifejezés, ami ezt a szemléletet kifejezi: „(olyan) erős, mint a vas”, „vasgyúró”, „vasakarát”, „vasfejű”, „vasból vannak az idegei”, „megemésztené a vasat is” stb.

Több forrástípus elemzése révén Gazda Klára kimutatta, hogy a 9. században a magyarság körében még elevenen éltek a **szakrális kovácshoz** fűződő képzetek (pl. kozmoszteremtés, a gonosz villámmal való megölése, égitestek visszaszerzésében való segédkezés, a halál bezárása, a halottak mennybe vitele, gonoszelhárítás, a temető vaspálcával való megverése révén szintáttörés megvalósítása stb.). Ezek a képzetek később, elsősorban a kereszténység hatására, háttérbe szorultak. A szakrális kovács rítuséneke gyermekmondókává süllyedt le, a hősmítosz mesévé szelídült.²⁴

a) A fémeszközök, különösen a fegyverek a Rosszat legyőző, megfélemező **Szent/Hős attribútumai**. A ráolvasó imádságokban és hozzájuk társuló rítusokban a Szent a betegség- vagy vihardémont támadja meg fémeszközökkel. Amint előbb szó volt róla (lásd VIII. 1. alfejezet), a fémeszközzel vívott küzdelemnek spirituális jellege van, és a harc tisztító jellegű is: „*Elindula Keresztelő Szent János vas kapával, vas lapátval, vas gereblyével, vas seprűvel, vas seprűvel seper, vas gereblyével gereblyél, vas kapával kapál, vas villával hány, térj meg térj meg, te tüzes pokolvar...*” (Moldva, Somoska)²⁵ A moldvai csángó garabonciás attribútuma a szegekkel megvert bunkósbot.²⁶ A démonokkal harcba szálló Hős fémből készült fegyvere gyakran **szakralizálódik**. Egy általánosan elterjedt hiedelem szerint a boszorkányt és egyéb tisztátalan hiedelemlényeket csak szentelt golyóval lehet meglőni.

A hős fémfegyvere olykor ötvözet: *félig aranyból, félig acélból* készül. A szoláris arany a tisztaságot és a szakralitást jelképezi, az acél pedig erőszimbólum: „*Ej, Juliska né, ha má maga meg tudta mandani, hogy mit csináltassak, a bocskor megvan, akka mast mandja meg, hagy huva menjek, hagy csináltassak fejszét, egy kicsi fejszét, hagy a fele legyen arany, a fele tiszta acél. – Na, ide figyelj Jóska. A váras vígin van egy vak sátaras cigán. Menj el ahhoz, szegődd meg avval.*” (Gernyeszeg)²⁷

b) A vas a hozzá társuló **erőképzet** miatt válik **mágikus eszközzé**. A mesékből, hiedelemmondákból ismert, hogy a **vasfű** kinyitja a zárat. Ha valaki nagyon erősen megszorít, és ezáltal eltör, kinyit stb. valamit, az álméltkodó közönség azt mondja rá, hogy a nagyerejű személynek „vasfű van a markában”.²⁸ A moldvai csángó hiedelemvilágban a vasfűnek olyan ereje van, hogy a kasza eltörik és a lópatkó lehull, ha hozzáér.²⁹ A vasfűvet ember nem tudja megtalálni, rendszerint valamilyen mitikus állattól (pl. teknősbéka, sündisznó stb.) kapja cserében az állat számára valamilyen értékes dologért: „*Ha akarad, olyan erős legyen a kezed, vagy tolvaj akarsz lenni, hogy ne még legyen lakat, zár előtted. Keress egy tüvisdisznót, ne kutyát, me ez, ami nállunk van, ez kutya. Meg kell legyen kölykezve, elopad a kölykeit, bészárod valahová, éjje jön a sündisznó, hozza a vasfűvet, eviszi a kölykeit, a vasfűvet otthagya a zárná. Másképp ezt a vasfűvet nem kapad meg.*” (Detrehemtelep)³⁰

A saját világától távolodó mesehősnek az égigérő fa megmászása közben vasruhát, vasbocskort kell elszaggatnia, ugyanis a Másik Világba való eljutás csak egy nagyerejű mágikus eszköz igénybevételével történhet meg. („*Vedd fel ezt a vasruhát magadra, vedd a kezedbe a kardodat – mondta Világkovácsa a királyfinak.*”³¹) Egy Szabolcs-Szatmár megyei ráolvasásban egy mitikus vasmadár éhező vasfiókája pusztítja el a napszúrás betegségdémont

²⁴ Gazda K. 2003a, 2003b.

²⁵ Csoma Gergely: A somoskai ráolvasófüzet. *Néprajzi Látóhatár* III. 1994. 1–2. 254.

²⁶ Klézse, Seres A. 1994a. 321.

²⁷ Szabó Judit: *Rózsa királyfi*. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi. Bukarest, 1977.

²⁸ Csíkszentkirály, saját megfigyelés.

²⁹ Keszeg V. 1999a. 117.

³⁰ Keszeg V. 1999a. 349.

³¹ Nagy Olga: *A vasfogú farkas*. Bukarest, 1987. 14.

táplálék gyanánt: „*Boldogságos Szűz Máriánk / felőled felrepült egy kismadár a vaserdőből, / Rakott vasszékert, / tojt vastojást, / Kötött vascsirkét, / Ment, mendegélt ződ fübe, levél alá, / Eledelt sehol sem talált neki, / Elkezdett sírni, ríni. / Senki nem hallotta, csak a Boldogságos Szűz Mária. /.../ Ne sírj, ne ríj te kismadár, / Eridj Annához, / Annát elérte a napszúrás álmába’, / Elérte a napszúrás szomjúságába’, / Elérte a napszúrás kilencvenkilencfélibe’, / Eridj hozzá, / Szedd ki neki a feje velejibül, / A szemöldökibül, / Az arcának színibül, / És hagyjad őt, ahogy a Jóisten teremtette!*”³² A szöveg több jelképe is az erő megsokszorozódását, koncentrálódását fejezi ki: a méret csökkenésével és a megifjodással (anyamadár → fióka) a mágikus erő fokozódik, továbbá a mitikus madár éhségének növekedése következtében ugyancsak nő a madár táplálékként megjelenő pusztító démont megsemmisíteni hivatott erő. Az elküldés motívuma szintén fokozza a hathatóságot, hiszen az amúgy is nagyon erős madárfióka ereje még nagyobb lesz, ha küldetése a Szenttől származik, aki ráadásul maga a termékenységistennő Boldogságos Szűz Mária.

c) A mágikus erőképzet folytatán a vasnak **rontáselhárító** szerepe is van, és ilyen funkcióban gyakran fordul elő a hiedelmekben. A gonoszülés egyik megnyilvánulási formája **a démon helyhez kötése**. A vasból készült hegyes tárgyakkal (kés, szög, tű stb.) le lehet szögezni, és ezáltal hatástalanítani lehet a Rossz erőit. Egy szászfenesi hiedelemközlés szerint egy román pásztor úgy állította meg éjszakai útjában a rossz szellemet, hogy a lábaszára mellé a földre ledugott egy kést. A késhez leszállt a gonoszt, ahonnan nem tudott eltávozni. A pásztor csak akkor engedte útjára, miután elárulta, hogy a faluban kit akar meglátogatni. Erre azonban csak hajnalban került sor, amikor a szellemnek már mennie kellett. Az elszabadítás úgy történt, hogy a pásztor kivette a kést a földből, amire a gonosz villámgyorsan eltűnt, és soha többé nem mert visszajönni.³³ Egy másik kalotaszegi adat arról szól, hogy a Rossz erőit azért is helyhez kötötték, hogy a törvényszéken zajló peres ügy kimenetelét rossz irányba ne befolyásolják: „*Mikor Ferkő apó a törvényre ment, akkor Kalló Kati nagyanyám az ajtó sarkába, a földre beszúrt egy kést.*” (Gyerővásárhely)³⁴ A Mezőségen egy fiatalembert hazajáró halottként kísértett az édesapja az istállóban. A fiú úgy védekezett, hogy leszúrt egy vasvillát: „*Bészúrtam a villát a küvek közé, a placra, bészúrtam oda, s nem engedtem, hogy menjen. Hallotta vóna édesanyám, hogy sírt. Úgy sírt, s úgy visított, hogy engedjem el. Engedjem el! Azt mondtam, hogy nem engedlek el, még eljüsz hozzám? Nem jüvek többet, azt mondta, nem jüvek többet, csak engedj el. S aztán ha kijütt maga, elengedtem, me kellett, hogy jüjjen bé.*” (Szentmáté)³⁵

A vihardémon a fejsze földre vágása által megállítható, mintegy földhöz szegezhető. Moldvában a rítus elvégzésére „szakosodott”, nagy mágikus erővel rendelkező személyt „jégőrző”-nek nevezték. Egy nagypataki „jégőrző” így állította meg a démont: „*Kákován született Jég Anti, másképpen Miklós Antinak hitták. Ez 1926 előtt vót. Mikor jött a homály, kiment oda, ahol vannak a kereszték, ott fejszét velévágta a földre, s imádkozott. [...] Ha jött a homály, futott ki a keresztúthoz, ütötte bé a fejszét a földre, s azt mondta: – Luci, ülj veszteg, ne gyere ide, menj ott el!*”³⁶ A leszögezett démon ott tombolja ki magát, ahová leszögezték, és a leszögezés helyén nagy kárt okoz: „*A jégőrző, mikor látta, hogy jő a homály, tett egy szulicát (lándzsát) a Cseréspondján egy serempojra (sasfára, kapufélfára). Akkor az a homály elserült (elfordult), s oda leereszkedett. Egyebütt nem hullott jég, csak oda, ahol vót az a szulica. Mikor utoljára elmentek, hogy mi az oda felakadva, akkor ott egy rossz papot*

³² Erdélyi Zs. 1976/1999. 857., 260. szöve. – A Harangozó Imre által gyűjtött ráolvasást Erdélyi Zsuzsanna a magyar néphagyományban változat nélkülinek találja, Pócs Éva szerint talán keleti hatásokat mutat, ugyanis román és orosz megfelelői ismertek.

³³ Keszeg V. 1999b. 392., Gálffy Mózses adatközlése alapján.

³⁴ Péter Kinga egy. hallg. gyűjtése, 2003.

³⁵ Tatár Erzsébet egy. hallg. gyűjtése, 2005.

³⁶ Seres A. 1994a. 328.

személtek (láttak) a szulicán felakadva, amelyik el vót vetve a komunából (községből), vaj hogy lett lesz, ő küldte ide a jeget s törte össze a mezőt.” (Somoska)³⁷

Szarvas határában 1983-ban régészeti ásatások nyomán előkerült egy csontból készült avar kori tűtartó. A László Gyula szerint kora magyar temetőből származó lelet oldallapján rovásírás-felirat áll, amelynek olvasata mai magyar nyelven Vékony Gábor szerint a következő: „Üngür ísz ellen, / Íme e vas tu, / Szúródjon a gonosz íszbe, / Tu, tu, szúrj, bőkj és varrd el! / Ki szétfejtessz, egybeöltesz, / Üngür ne egyen meg engem, / Uzd és emészd el őt, én Istenem!”³⁸ Anélkül, hogy az eredet és olvasat kérdéséhez hozzászólnánk, itt csak annyit állapítunk meg, hogy a fenti szöveg tartalmazza a démon hegyes fémtárggyal való leszögzésének szimbólumát.

Ugyancsak a vas erőjelkép volta magyarázza a legelőre kihajtott **állatok vaseszközön való áthajtásának** rítusát, amire rendszerint tavasszal, az első kihajtás alkalmával, Szent György-nap táján (ápr. 24.) szokott sor kerülni.³⁹ A magyar nyelvterület egészén, így Erdélyben is általános volt, hogy az első kihajtás alkalmával a legelőre csapott állat (marha, juh stb.) útjába láncot, ekevasat, fejszét stb. helyeztek, hogy keresztülmenjen rajta.⁴⁰ A varázscselekmény jelentése is közismert: az állatok legyenek erősek, mint a vas, és tartsanak össze, mint a láncszemek.

A mezősegi Magyarborzácson a juhokat április 24-e táján hajtják ki ún. „összemérésre”, amikor megméri minden gazda állatainak tejét. A gazdák ilyenkor vasláncot tesznek a kapuba. Mialatt a juhok átrohannak rajta, a gazdasszonyok egy friss kútvízzel telt edényt tartanak a kezükben, amibe egy csalánt mártanak és ezzel öntözik a láncra áthaladó állatokat. Ezt a szertartást némán végzik.⁴¹ Nagyivánban szöveget vertek az istállóküszöb fájába, és azon hajtották át a teheneket, hogy ne tudják megrontani őket. Előfordult az is, hogy az első kihajtás alkalmával tüzet gyújtottak, és annak füstjén hajtották át az állatokat.⁴²

Amint a fenti példákban is kitűnik, az erőjelkép vason való áthajtáshoz, tisztító (füst, csalán) és termékenységvarázsló rítusok (vízzel való locsolás, zöld növényvel való érintés) is társulhatnak. A némaság ugyancsak növeli a mágikus cselekmény erejét (lásd IX. 6. alfejezet).

F. A vágás tisztító rítusai

Az eddigiek során már több olyan példával találkoztunk, amelyek arról tanúskodtak, hogy a fény és felemelkedés képeihez gyakran társulnak a tisztaságképzetek is. Amint már említettük, a fenti, jól látható, érzelhető dolgok egyszersmind érthetőek is, a szó mindkét értelmében „világosak”, következésképpen tisztáknak is látjuk őket. Minden fenti értéket a **tisztaság** jellemez. És fordítva: a lent világa, mivel homályos, ezért szellemi értelemben is öntudatlan, és következésképpen tisztátalan. Ezért van az, hogy a mitológiákban a felemelkedés minden imitált praktikája (pl. a sámánok esetében) egyúttal transzcendens és megtisztító aktus is.

Az ember által áhított tisztaság a két szféra elválasztásának rituális aktusai által valósítható meg, ami a vágás rítusaiban realizálódik.⁴³ Ezek a gesztusok nem áldozati jellegűek, hanem az

³⁷ Uo. 329–330.

³⁸ Juhász Irén-Róna Tas András: Rovásfeliratos avar kori lelet Szarvason. *Magyar Tudomány* 1985/2. Az olvasattal kapcsolatban lásd: Forrai Sándor: *Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig*. Lakitelek, 1994. – Idézi: Harangozó Imre: „Asszonyaink párnára, ingre mentik a szűkülő hazát...” In: Gazda József–Szabó Etelka (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor és a magyar keletkutatás*. h. n., Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2004. 287.

³⁹ A szokáskör adatainak újabb összefoglalása: Gulyás É. 1997.

⁴⁰ A kérdés szakirodalmából: *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Budapest, 1981. 657., „Szent György napja” címszó; Ujváry Z. 1995.; Gulyás É. 1997.

⁴¹ Poenar Rus Éva egy. hallg. gyűjtése, 2001.

⁴² Gulyás É. 1997. 225.

⁴³ Durand G. 1977. 209–210.

állatvilágtól való különbözőséget fejezik ki. A tisztító célzatú vágás eszköze a kard, illetve a kard kicsinyített változatai (pl. kés, sarló stb.).

A tiszta szellemi állapot elérése lehet a célja például a **haj és a szőrzet rituális eltávolításának**. A kopaszság, illetve a haj rövidre vágása vagy szélsőséges esetben a test teljes leborotválása, a testről való lemondást jelképezheti valamilyen eszmei érték jegyében. Hasonló szimbolikus értékük lehet a **csonkításoknak** vagy a (tej)fogak kitorésének. (Ez utóbbi rítus általánosnak mondható indoklása: „hogy ne legyen olyan foga, mint az állatnak”).⁴⁴

A **körülmetékedés** nemcsak a zsidóknál, hanem más népeknél (például Polinéziában, az arabok egy részénél) is fellelhető volt, de mivel nem volt meg a zsidók szomszédos népeinél (asszírok, babilóniak, föníciaiak stb.), végül zsidó nemzeti jelképpé vált. A zsidó kultúrában a nyolcnapos korban elvégzett körülmetélés új születést szimbolizál, mintegy megismételve a köldökszínor elvágását. További jelentései: beavatás a vallási titokba, szövetség Istennel. A rítus a kereszténység első századaiban a kereszténységen belül is éles viták tárgya volt, míg végül a vízzel való beavatást (kereszttség) fogadták el beavatási rítusként.⁴⁵

Gilbert Durand ezt a szimbólumot **a megtisztítás és beavatás rituális filozófiájaként** értelmezi, úgy véli, hogy a körülmetélésben **a két nem elválasztása**, szó szerinti széthasítása történik meg. A tisztátalan vér kiömlése jelzi a létrejövő különbséget a tiszta férfiasság és a tisztátalan nőiség között. A gyermek a rítus által a tisztátalanságból a tisztaságba megy át, ugyanis a kés éle támad és tisztít, ugyanakkor el is választ.⁴⁶ Megemlíjtük, hogy teljesen hibás S. Freudnek a *Totem und tabu* (1911) című könyvében megfogalmazott meghökkentő nézete, miszerint a körülmetélés a kasztrálás meggyengült, már erejét veszített reminiscenciája, amit valaha az öregek végeztek volna a fiatalokon.⁴⁷

G. A tisztító víz

A test melegétől való mindkét irányú eltérésnek tisztító hatása van.⁴⁸ A fehér hó például nemcsak a színe miatt, hanem hidegsége folytán is tisztít. Ezért van az, hogy a „szép tél”, a „szép karácsony”, a „szép ünnep” stb. képzeletünkben mindenekelőtt hófehér *havas* tájat jelent. Másfelől ugyanilyen megtisztító aktus a hevítés, égetés is (vö. boszorkányégetések).

A víz jelképisége összetett, a víz különböző megjelenési formái más és más jelképkörökbe sorolják be ezt az alapvető szimbólumot. Az emberi tudatban önkéntelenül is élesen szétválik a piszkos, zavaros víz (lásd előbb mint idő- és haláljelkép) és a tiszta, csillogó víztükör. Az utóbbi nem is annyira mint anyag, hanem mint a tisztaságnak, a világosságnak a szimbóluma, mint a sötétség antitézise jelenik meg az emberi tudatban.

A hideg víz alapvető tisztaságjelkép, sőt már nem is szimbóluma, hanem valóságos **szubsztanciája a tisztaságnak**. Minden katolikus hívő jól tudja, hogy néhány csepp szenteltvízzel az egész világot meg lehet tisztítani. A víz nemcsak tartalmazza, hanem sugározza is a tisztaságot, ugyanis a tisztaság sem más, mint sugár, spontán ragyogás.

A fentiek alapján érthető, hogy a hagyományos világban a reggeli imavégzések kötelező elemei voltak az imavégzés előtti rituális mosakodások és egyéb tisztító rítusok (pl. kendővel való megtörülközés, szoba kiséprése stb.). Az archaikus népi imaszövegek „kimosdódám bűneimből”, „kikendeztem bűneimből” és más hasonló szövegformulái nemcsak mechanikusan mondott szövegek tehát, hanem a hajnali-reggeli imavégzés előtt valóságosan is elvégzett rítusok. Az Istennel való hajnali találkozás tiszta állapotot kíván: „*Hajnal, hajnal, szép piros hajnal, / így köszönt tégedet az angyal. / Kejj fel, ember, méj ámodból, / mosdózzál ki*

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Chevalier J.–Gheerbrant A. 1994. I. 322–323.

⁴⁶ Durand G. 1977. 211–212.

⁴⁷ Uo. 212.

⁴⁸ Uo. 212–213.

mocskaidból, / kendejél ki büneidből!” (Lészped); „*Én felkelek szép piros hajnalba, / én felkelek szép piros hajnalba. / Én kimenek ajtóm elejibe, / én kimenek ajtóm elejibe. / Én kimadzsam minden bűneimtől, / én kimadzsam minden bűneimtől. / Megdörölködzöm aran kendezővel, / megdörölködzém aran kendezővel. / Én felnezek nagy magas menyekben, / én felnezék nagy magas menyekben.*” (Lujzikalagor)⁴⁹

A Roszszat távol tartó és elűző tisztító víz képzete jól elkülöníthető az – ezután tárgyalásra kerülő – életvíz jelképiségétől.

H. A tisztító tűz

A tűz ugyancsak polivalens jelkép. Jelentéseinek kialakulásában a tűz eredete a meghatározó. Az elválasztás és tisztítás képzetkörébe az ütéssel keletkezett *tiszta, katartikus égi tűz* tartozik, a dörzsöléssel keletkezett tisztátalan, erotikus tartalmú tűzről a ritmikusság szimbólumai között lesz szó.

A kétféle tűz merőben különböző voltára jól világít rá az, hogy a németországi katolikus egyházi előírások szerint a húsvétszombatján szentelt tüzet nem lehet gyufával meggyújtani, öngyújtóval viszont igen. A tilalom mögött szimbolikus vonatkozásban az áll, hogy a dörzsöléssel, vegyi úton keletkezett tűz (gyufa) nem lehet a feltámadott Krisztus által jelképezett „világ világosságának” szimbóluma, az ütéssel keletkezett tűz (öngyújtó) viszont igen.⁵⁰

A tűz kultikus tiszteletének a magyar népi kultúrában is igen sok nyoma van. Egy hiedelem szerint a tűzgyújtás a férfiak dolga, és csak akkor sikeres, ha tűzgyújtáskor nők nincsenek jelen. A nemek keveredésének tilalma a tűz (maszkulin) tisztaságának megőrzésére vonatkozhatott: „*Aszmongyák, hogy ha kettő teszi a tüzet, akkor nem gyúl meg. [...] Ha ember es teszen, de akkor ne vegyüljön oda az asszon, akkor tegyen csak az ember, mer ha kettő teszi, akkor nem jó.*” (Magyarfalu)⁵¹ A fenti adatot közlő idős csángó asszony még elmondta, hogy régen vassal, kővel és taplóval gyújtottak tüzet, a füstölgő taplót szalmában „szelelték”, amíg meggyúlt. Nehéz munka volt, sokat kínlódtak, de mégis el kellett végezni, mert mástól tüzet kérni szegénységet jelentett.

A fenti képzetek László Gyula *A honfoglaló magyar nép élete* című könyvének tüzre vonatkozó összefoglaló megállapításai között is felbukkannak, természetesen más fontos információkkal együtt: „A régi családi áldozatok székhelye a tűz volt. Nálunk némelyik ételnek a legelső darabját a tűzbe szokták vetni, mikor pedig a tűz »fúj«, a háziasszony azzal engeszteli meg a tüzet, hogy lisztet vagy kenyérdarabot dob bele. Hogy a tűznek a családi őshöz köze van, az abból is kiderült, hogy az Alföldön még ma is illetlenség a szomszédba tüzért menni. Van egy kis magyar mesénk, amelyik arról szól, hogy a tüzek beszélgetnek, s az egyik panaszkodik, hogy nem tartják jól s harmadnap éjjel fel is gyújtja a házat. Szinte szó szerint találta meg ezt a mesét Mészáros Gyula a csuvasoknál. Göcsejben a tüzet ellátják bőven étellel, s azt tartják, hogy a tűz nagybőjtben párosul. ... Az alföldön a pásztorok, amikor egyik legelőről a másikra költöznek, a régi szállás tüzét magukkal viszik az új szállásra. Emlékezzünk arra is, hogy tüzet nálunk csak férfiember gyújthatott. A tűznek ősként való tisztelete kétségtelenül még az ember őskorából származik, amikor is a halotthamvasztás dívott, vagy pedig a meghalt őst a házba a tűzhely alá temették. Mi is elégettük idegenben meghalt harcosainkat, ha nem volt mód hazahozatalukra. Ékes példája ennek a szentgalleni kalandról szóló elbeszélés, ahol a bolondos Heribald barát, ki jól összebarátkozott velünk,

⁴⁹ Saját gyűjtés.

⁵⁰ Lásd: Hermann Bausinger: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, 1995. 44–51. – Az idézett példát a német kutató annak illusztrálására használja, hogy egy általános vélekedés szerint a hagyományos népi kultúra lényegileg irracionális, és olyan vallási mélységekben gyökerezik, ami feloldhatatlan ellentétben áll a modern technika racionalizmusával.

⁵¹ Plájás Ildikó egy. hallg. gyűjtése, 2002.

mint szemtanú írja le, hogy a toronyról leesett vitézeket máglyára raktuk, s elégettük. Őskori [...] korszakról tanúskodik az a burját adat, hogy a tüzet nem szabad vassal piszkálni. Hogy a tűz megpiszkálása nagy bűn, azt mindannyian tudjuk.”⁵²

E bevezető után foglaljuk össze röviden az ütéssel keletkezett égi tűz szimbólumának legfőbb jelentéseleit:

a) „A fény az égés jelenségének génusza.” – fogalmazza meg Novalis, a romantikus költő, a tűz katartikus jellegének lényegét.⁵³ Az égi tűz megszerzése révén **a kozmosz intellektualizálódik**, az ember eltávolodik az állatiasságtól. A tűz Isten ajándéka, ezért van az, hogy maga az Isten is rendszerint tűz alakjában jelenik meg, például Mózesnek égő csipkebokor alakjában, az apostoloknak tüzes nyelvek formájában, a moldvai csángóknak a felkelő Napban stb. Ezt az értelmezést erősíti az is, hogy a tűz és a madár adott kontextusban izomorf fogalmak lehetnek (pl. tűzmadár).⁵⁴

b) Az égből jövő isteni tűz lélektanilag az égő nyílvevesszővel, az égi csapással, vagyis a villámmal rokon, ami a megfellebezhetetlen **isteni akarat és ütélet** szimbóluma.⁵⁵ A villámot a népnyelv „istennyilának” is nevezi. A moldvai csángók azt tartják, hogy a megtérni nem akaró nagy bűnöst a derült égből is villám csapja agyon („megüti az istennyila tisztából”). A villám a morális ítékezés szimbóluma, ’sorscsapás’ jelentése is van. Az „istencsapása” és „Isten látogatása” kifejezések ugyanakkor az égi látogatások **megtisztító** voltára is utalnak, ugyanis a ’nagy sorscsapás, kár’ jelentésű „én Istenem, de meglátogattál!” felkiáltás a ’méltóvá lenni a szenvedésre’ jelentést is tartalmazza. A keresztény ember számára az elfogadott sorscsapás megtisztulást és ennek nyomán kegyelmi állapotot eredményez, végső soron tehát üdvözülést jelent.

c) A tűz a legfőbb és legtökéletesebb **áldozati elem**, ugyanis teljes mértékben képes megsemmisíteni az istenségnek felajánlott áldozatot. A tűz által bemutatott áldozatok helyettesíthetik az agrárvallások véres áldozatait, de a két áldozati forma gyakran fordul elő kombináltan is (lásd például Ábrahám és Izsák közismert történetét az Ószövetségben).⁵⁶

A katolikus vallás szentelményeit megszentelt mivoltuk miatt csak elégetni lehet, minden más módja a megsemmisítésnek tisztátalan. A húsvéti szentelt ételek minden maradványának (csontok, tojásbéj, kalács- és kenyérmorzsza stb.) tűzbe kell kerülnie. Az udvarhelyszéki Oroszhegyen a húsvét utáni hatodik vasárnapon szentelt búzát az imakönyvekben tartják, a kerti veteménybe, és az istállóba is tesznek belőle, mert gonoszűző funkciót tulajdonítanak neki, majd egy év múlva elégetik.⁵⁷ A reformátusok a kenyérmorzsát mint úrvacsorai szentségi jegyet ugyancsak elégetik.⁵⁸

A szentelmények megsemmisítésére vonatkozó fenti előírást a moldvai csángók követik a leghigorúbban. Jól példázza ezt az alábbi történet, ami Csík faluban esett meg. Az egyik útmenti kereszt, ami azonban magánterületen állt egy kerítés mögött, fából készült Krisztus-korpusz függött, ami azonban eltakarta a kereszt feliratát, ami egy román nyelvű Szent József-dedikáció volt. A házigazda, aki maga is József nevet viselt, szerette volna kizárólag Szent Józsefnek szentelni a telkén lévő és általa gondozott keresztet. Hogy a rajta lévő írás, azaz a Szent József-dedikáció, jól olvasható legyen, levette a Krisztus-korpuszt, majd lelkiismeret-furdalástól gyötörve elégette, hogy soha ne váljék profán cselekvések tárgyává. Lelkiismerete azonban ennek ellenére nem volt nyugodt: már a korpusz levétele előtt is imákat mondott, majd később egy búcsús zarándokut is felajánlott engesztelés

⁵² László Gy. 1944. 381–382.

⁵³ Durand G. 1977. 215.

⁵⁴ Uo. 216–217.

⁵⁵ A tűzről mint az isteni hatalom és harag jeléről az ókori Izráelben: Goudsblom J. 2002. 89–99.

⁵⁶ Az áldozat fogalmáról és formáiról: Mauss M.–Hubert H. 1997.

⁵⁷ Vass Melánia egy. hallg. gyűjtése, 2005.

⁵⁸ S. Lackovits Emőke szóbeli közlése a Bálint Sándor-émlékkonferencián. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2004. október.

gyanánt.⁵⁹ Moldva-szerre általános szokás volt, hogy az elhalt személy vallásos könyveit, kéziratait, szentképeit stb., ha nem volt olyan örökös, akire rá lehetett volna bízni ezeket, betették a halott koporsójába, vagy pedig elégették. A szerbeki „öregdeák” (kántor) azt végrendelkezte, hogy könyveit halála után égessék el, nehogy illetéktelen kezekbe kerüljenek. Felesége ezt meg is tette, noha gyermekei nehezményezték az eljárást, sajnálva az értékes régi könyveket.⁶⁰

d) A fenti példák alapján is világos, hogy a tűz **a megtisztítás** egyik legfontosabb szimbóluma. Ezt a képzetet a tűz ételkészítéskor megfigyelhető tisztító jellege is erősíti.

A tűz tökéletesen alkalmas **a Gonosz megsemmisítésére** és ezáltal a világ megtisztítására is. Moldvában a küldött békát, a gonosz lélek szimbólumát piros cérnára akasztva addig pírítják, amíg megjelenik az a boszorkány, aki küldte.⁶¹

A középkori eretnek- és boszorkányégetéseknek (autodafék) nemcsak büntető, hanem tisztító jellegük is volt. Hasonló szimbolikus közösségi rítusok voltak a könyvégetések is, amikor nem magukat az eretnekeket égették meg, hanem az eretnek eszméket tartalmazó írásokat, esetleg a könyvek szerzőinek képmásait tették a tűzre. Lényegében egy középkorias szemlélet és gyakorlat továbbéléséként lehet értékelni azt az autodafét is, amire 1995 áprilisában a moldvai Klézsében került sor, amikor a helyi értelmiség és papság által felbujtott tömeg magyar könyveket égetett az utcán mint az elutasított magyar identitás tárgyi szimbólumait.

A tűz tisztító funkciója a kalendarisztikus ünnepekhez kapcsolódó átmeneti rítusokban is megjelenik. Az ősztendő éjszakáján történő égetéseknek – például a tüzes kerekereket éregetésének, autóabroncsok meggyújtásának és körülhányolásának (utóbbi cigány közösségekben gyakori) stb. – a ciklikus megújulásra való utalás mellett ilyen funkciójuk is van. A farsangi és egyéb tavaszi szokásokban előfordul a szalmabábu, a hóember vagy egyéb jelképes alak megégetése, amit a tél, a halál és általában mindenféle rossz szimbolikus elpusztításaként lehet értelmezni. A nyári napforduló idején is számos tisztító rítus lehetett érvényben, legalábbis erre lehet következtetni a rendelkezésre álló történeti adatokból. Bod Péter írja Keresztelő Szent János napjának (jún. 24.) 18. századi megünnepléséről: „Ezen a napon ilyen dolgokat szoktak cselekedni: 1. A gyermekek szemetet, csontot egybeszednek, hogy azt megéghessék és füstöt csináljanak, melynek azt az okát tartják, hogy a tájba a pogányok körül tüzet szoktanak volt tenni, hogy kégyók ne szaporodjanak ott, minthogy ez Szent János napja tájban szokott lenni, a keresztények – a tudatlanság is segítvén – a tájban tüzekeket tettek, azokat általszökdösték és azt kívánták, hogy minden szomorúságuk égjen el. 2. Égő üszköket szoktak kezekben hordozni és azokkal a határokat kerülni, azt gondolván, hogy így áldatik meg az ő földeknek termése. 3. Némely hegyeken ezen a napon kerekereket forgatnak, amelyek azt jelentik, hogy a nap már az égen felső pontjára hágott és minden dolgok változnak.”⁶²

A *megégetett házasságtörő* (Barcsai) balladájában a házasságtörésen kapott feleség megégetésének nemcsak büntető, hanem tisztító jellege is van: „– Állj elé, állj elé, asszon, feleségem! / Három halál közül melyiket választod: / Vaj főbe lőjjelek, vaj fejedet vegyem, / Vaj hét asztal-vendégnek vígon gyertyát tartasz? / – Három halál közül én is azt választom, / Hét asztal-vendégnek vígon gyertyát tartok. // – Hallod, te szógáló, hozd bé a vég vásznot, / s a nagy kászu szurkot, // Tetejin kezdjétek, s talpig tekerjétek, / Talpánál kezdjétek, s tetejig égessétek.” (Nyárádmente)⁶³

⁵⁹ Lukács János egy. hallg. gyűjtése, 1996.

⁶⁰ Saját gyűjtés, 1995.

⁶¹ Lükő G. 1942. 57–58.

⁶² Bálint S. 1977. I. 468–469.

⁶³ Kriza J. 1975. 206.

A Gonosz tűz általi megsemmisítésének és ezáltal a világ megtisztításának rítusai áldozati elemet is tartalmaznak: a bűnös élete árán megválthatja saját magát (ez még a boszorkányok esetében is elképzelhető), és ez jelentéselem már a tűz szimbolizmusának egy másik irányába, a regenerációs és életjelképek felé mutat.

I. A megtisztítás egyéb szimbólumai

Levegő, lehelet

A levegőnek olyan tulajdonságai vannak – áttetszőség, fény, érzékenység a hidegre és a melegre stb. –, hogy ezek folytán a felemelkedés és a tisztaság képzetköreinek egyik legfontosabb jelképe lehet.

A népi tudat a rálehelésnek *megtisztító és gyógyító* szerepet tulajdonít. (Erről a VI. 6. alfejezetben már bővebben szóltunk.) Köztudott például, hogy a joga a helyes légzést a megtisztulás technikájaként fogja fel. A moldvai Pusztinában az igézést úgy is szokták gyógyítani, hogy a megrontott betegnek kereszt alakban háromszor „elfújják a fejét”, majd „eltöpdösik” az igézetet.⁶⁴

Füst

A levegőben szálló füst szimbolizmusa teljesen analóg a levegőével. A tömjénfüst az egyházi liturgiában az *égi kapcsolatot* jelzi, de emellett *megtisztít* és *megszentel*.⁶⁵

A népi gyakorlatban – a füstölésnek a tisztítás mellett – mágikus *óvó-védő* funkciója is van. Ez a funkció érvényesül például az állatok füstön keresztül való első tavaszi kihajtásakor, amiről az erőjelkép vas kapcsán már szóltunk.

A füst a népi *gyógyítás* szertartásaiban is szerephez jut. Gyimesben a „menyétmarás” gyógyítása a tisztító víz és a tisztító füst együttes felhasználásával történik: „*A meénket es megmarta vót a nyárba' a menyet, s a menyet bőrivel mostuk meg a tőgyit, de annak eldagad a vaszorája erőst... Ahol pisil. Megdagad az is nagyon, s a nyála szotyog annak es, ha a menyet marja meg. S akkor hoztunk menyetbört s megfüstöltük vele, s megmostuk, s attól jött meg.*”⁶⁶ Borsod megyében Szent Iván (Keresztelő Szent János) napján (jún. 24.) a szalmából rakott tűz fölé a leányok, legények, gyerekek ún. „tisztcsüvet”, árvacsalánt, szegfűvirágot, bodzát („borzék”) és papsajtot is tartottak, ezt mondogatván: „*Szen' Pál, Szen' Péter, / Füstöd meg a füvecském, / Tisztessid meg, hasznosid meg!*” Vagy: „*Tisztessid légy, hasznosid légy, / Majoránna bukros légy.*”⁶⁷

A Székelyföld katolikus vidékein a kályhalapra dobott virágvasárnapi szentelt barkának és a Csíksomlyóról hozott búcsúág leveleinek *vihar- és gonoszűző* hatást tulajdonítanak.

Növények

A füst jelképisége kapcsán említett szimbolikus funkciókkal növények is rendelkezhetnek.

Gyimesben kígyó- és menyétmarás gyógyításakor a hajnali vízzel megmosott, az állat bőrével megfüstölt stb. testrészt *csalánnal* is szokták verni.

A *fokhagyma* rontáseelhárító funkcióban való használata teljesen általános. Udvarhelyszék katolikus falvaiban húsvétkor fokhagymát és sórt is szenteltetnek, mert mindkettőnek gonoszűző erőt tulajdonítanak, amit az egyházi áldás még tovább fokoz. A megszentelt fokhagymát boszorkányűző céllal megeszik, zsebben hordják, párna alá vagy ágyba rakják, küszöb alá teszik, bekenik vele az ajtófélfát, megdörzsölik vele a beteg állatot: „*A párna alá, az ágy sorkába [tettek], azt tartották őseink, hogy a sátán, az ördög nem tudja az ágyat megközelíteni. Ezelőtt anyáink megkenték az ajtófélfát, bétették, azt tartották, hogy a rosszak*

⁶⁴ Saját gyűjtés.

⁶⁵ Várnagy A. 1993. 246.

⁶⁶ Ugrapataka, Takács Gy. 2001. 472.

⁶⁷ Mercse, Borsod megye, Dömötör T. 1974. 166.

nem tudják a küszöböt átállítani, nem tudtak átamenni.” „A szentet fokhagymát még az ágyba es bé szoktuk tenni a fejünk alá, a párna alá. Azt mondják, hogy akko nyuguttabban aluszol, vagy nem jár olyan rossz álom, ugye, az eszödbe, met ott van ez a szentelt dolog.” „Az osztán hosszasan a zsebbe van. Egyik zsebbe nincsen, teszök még a másik zsebömbbe es, hogy legyen, főleg olyan kabátba, szvetterbe, amit többszé féveszek.”⁶⁸ Ugyanez a jeképiség a népmesékben is előfordul: „Az öregember a kunyhó küszöbe alól kivett három cikk fokhagymát, s odaadta a fiúnak: – Fogjad fiam, tedd el jól! Ez a három cikk fokhagyma megvéd titeket a boszorkány varázslatától.”⁶⁹

Roland Barthes a *Mitológiák* (Mythologies) című könyvében egy helyen arról ír, hogy a tisztítószerek („Omo”, „Persil” stb.) modern reklámaiban is a harcoló hős és tisztítás-elválasztás szimbólumköre jelenik meg: a karddal, tűzzel, vízzel, levegővel harcoló tisztítószerek, amik megfellebbezhetetlenül utolérik, legyőzik és könnyörtelenül „megölik” a piszkot, eltüntetik a foltokat, az alvilági démoni erővel harcoló rendőr archetípusával azonosak, sőt rokonai a győztes arkangyaloknak is, akik az isteni fényt és tisztaságot elválasztják a pokol szennyes sötétségétől.⁷⁰ Mary Douglas azt állítja, hogy a piszkot a rendtelenséggel, a káosszal azonosítjuk, és a piszok elkerülése nem más, mint a környezet megszervezésére tett kísérlet. Az ember mindig a rendezettségre törekszik, mert a rendezetlenség a veszélyt szimbolizálja,⁷¹

Összegzés

A sötét, rendezetlen, amorális Káosz és a világos, morális értékek mentén elrendezett Kozmosz erői közötti polemikus, dinamikus ellentét a harcoló Hős archetípusában jelentkezik. A Hős mindig közösségi értékek kifejezője.

Az ellentétes erők küzdelme morális tartalommal telítődik: a Hős archetípusa mindig a jót, az erényt testesíti meg, a legyőzött Szörny pedig a rosszat, a démonit.

Ha a Hős szimbolikus harca fémkarddal vagy ennek helyettesítőivel (kés, sarló, egyéb fémeszközök) történik, ez a szimbolizmus mindig utal arra, hogy tiszta, igazságos és végül győztes harcra van szó. A kötöző hős (lánc, kötél, öv stb.) csak időleges győzelmet arathat, a zúzódást okozó fegyverek (kő, bot, buzogány, ököl stb.) pedig tisztátalanok, esetleg a végső győzelmet teszik kérdésessé.

A fémeszközzel való vágás rítusain kívül egyéb technikákkal is megvalósítható a Sötétségtől, a morális rossztól, az állatiasságtól való elkülönülés. Ilyenek például a tűzzel való égetés, a vízzel, a levegővel és a növényi esszenciával való megtisztítás stb. szimbolikus rítusai.

A hősi harc, az elválasztás és a tisztítás után gyakran a Rossz megsemmisítése is bekövetkezik, ami megnyugtató győzelem a Káosz diffúz és veszélyes erői felett.

Mind a hősi harcnak, mind az egyéb tisztító technikáknak intellektuális eszmei jelentőségük van, hiszen általuk az ember hitet tesz a világos, szent dolgok, a morális értékek mellett.

⁶⁸ Oroszhegy, Vass Melánia egy. hallg. gyűjtése, 2005.

⁶⁹ Nagy Olga: *A vasfogú farkas*. Bukarest, 1987. 82.

⁷⁰ Barthes R. 1957. 38–39.

⁷¹ Douglas M. 1970. 12. és 114.